

Ljubica Milosavljević¹

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

UPRAVLJANJE VREMENOM I NJEGOVO VREDNOVANJE KOD STARIJIH PRIPADNIKA DRUŠTVA²

Apstrakt: Zadatak ovoga rada bio je da istraži načine na koje stariji članovi društva upravljaju vremenom i načine na koje ga vrednuju, sa posebnim akcentom na to kako definišu i provode vlastito slobodno vreme. Ključni kriterijum za definisanje starosti, za potrebe ovoga rada, bila je pripadnost ispitanika kategoriji penzionisanih lica. Na osnovu odgovora šest ispitanika analiziran je svojevrsni paradoks sa kojim se susreće starija populacija, a koji je vezan za protok, doživljaj i ispunjenost vremena. Otvaranje viška vremena u svakodnevicu, suprotstavljenog doživljaju limitiranosti zakoraćenjem u poslednju etapu ljudskog veka, kakva je starost, samo je jedan od problema koji počinje da se pojavljuje isključivanjem pojedinca iz aktivne sfere rada. Uočena pojava proučavana je kod aktivnih i u svemu nezavisnih starijih osoba.

Ključne reči: starost, kvalitativno istraživanje, upravljanje vremenom, slobodno vreme, izbor, aktivnost.

Uvod

Demografsko starenje stanovništva podrazumeva proces povećanja udela starih lica u ukupnom stanovništvu i obično biva praćen smanjenjem udela mladih u njemu. Ovaj proces u proteklim decenijama postao je jedno od ključnih obeležja industrijski razvijenih i bogatih zemalja, ali i domaće demografske stvarnosti koja zadržava i određene specifičnosti³, poput brzine odvijanja ovog procesa (Penev 2002, 56).

---

¹ ljmilosa@f.bg.ac.rs

² Rad je rezultat rada na projektu *Antropološko proučavanje Srbije: Od kulturnog nasleđa do modernog društva* br. 177035, koji u potpunosti finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj RS.

³ Demograf Goran Penev iznosi podatak da je srpsko stanovništvo u prvoj polovini XX veka bilo znatno mlađe od evropskog proseka, ali da se na prelasku vekova u potpunosti izjednačilo sa njim.

Detektovane promene u strukturi stanovništva i brojna apokaliptična predviđanja bliske budućnosti, ali i prepoznavanje interesa više naučnih disciplina, za rezultat imaju sve brojnija istraživanja različitih aspekata starosti i starenja. U stručnoj gerontološkoj literaturi, starost se najopštije definiše kao stanje, a starenje kao proces, pri čemu se za starosnu odrednicu uzima navršena šezdeset peta godina života. Međutim, za potrebe ovog rada, ključno u definisanju pojedinca kao starog pripadnika društva biće njegov izlaz iz aktivne sfere rada. Drugim rečima, odlazak u starosnu penziju postavićemo kako ključni parametar za definisanje starosti. Razlog tome leži u činjenici da se starosna granica za odlazak u penziju ne poklapa u potpunosti sa određenjem starosti, na način na koji to čini gerontologija, što dovodi do suočavanja daleko većeg broja ljudi sa problemima koje nosi starost, onako kako je definiše društvo kojem pripada penzioner. Isključivanjem iz sfere rada, pojedinac se neminovno susreće sa promenama u načinu života, sa promenom načina na koji definiše sebe, ali i načina na koji ga definiše sredina, zatim sa slabljenjem, ako ne i gubljenjem socijalnih društvenih veza i tome slično. Nabrojane promene dovode probleme penzionisanja i starenja u istu ravan, dodatno ih produbljuju, a broj onih koji se sa njima susreću povećavaju. Zbog toga se čini da je opravdano preuzimanje gledišta po kom je penzionisanje proces oblikovan sociokulturnim ambijentom u kojem se javlja, i da sve navedene promene valja posmatrati u skladu sa njim. Onima koji se nađu na početku ovog procesa, kao jedina strategija nameće se teška borba za prilagođavanje, budući da se penzionisanje neretko izjednačava sa zastarelošću, tj. staromodnošću i u smislu društvenog funkcionisanja, ali i u smislu individualne samopercepcije (Darley, Jr 1975, 219).

Cilj istraživanja

Uključivanje starosti u korpus interesovanja antropologije podrazumeva proučavanje starosti kao sociokulturne, a ne biološke kategorije. Na ovoj način, moguće je govoriti o različitim aspektima proučavanja starosti. Neki od njih dovode nas do relevantnih podataka o tome kakav životni stil društvo nameće svom ostarelom pripadniku, kao i o tome sa kakvim se izazovima ono samo suočava usled ubrzanog procesa transformacije u društvo starih. Jedan od načina da se zakorači u "svet starih", među mnoštvom drugih, jeste i proučavanje svojevrsnog paradoksa koji nastupa protokom vremena, što ujedno čini glavni cilj ovog istraživanja. Prolaznost i ograničenost ljudskog veka definišu starost kao poslednju etapu postojanja svakog pojedinca. Neumitnost suočavanja sa konačnim ishodom, čini da preostalo vreme u životu starijih pripadnika društva bude definisano kao ograničeno i predvidivo⁴. Sa druge strane, čini se da se pred starijim ljudima, onako kako ih definiše društvo, otvara "bezdan" nepopunjenog

---

⁴ Pa, čak i kao ono čije je okončanje moguće svakog momenta.

vremena. Reč je, naime, o tome da se u situaciji kada je vreme limitirano dužinom trajanja ljudskog veka, pojavljuje višak vremena u svakodnevicu koje, ako ne bude popunjeno na zadovoljavajući način, prestaje da ima smisla. Takvo vreme neretko je posledica izolacije, ali i samoizolacije, koja nastupa upravo okončanjem radno produktivne faze života. Zbog svega navedenog, bilo je važno proučiti i načine na koje stariji provode slobodno vreme i načine na koje ga definišu.

Određenje pojma slobodno vreme zadavalo je izvesne probleme u prethodnim dekadama. Petar Božović ističe da je važno odrediti smisao, cilj i vrednost slobodnog vremena, jer slobodno vreme bez smisla postaje mrtvo vreme (Božović 1997, 13-20). Takođe, evidentno je da su se pojedini pojmovi preklapali i zamenjivali, poput pojmova "slobodno vreme", "oslobođeno vreme" i "dokolica". Fridman pravi razliku između slobodnog i oslobođenog vremena, pri čemu je oslobođeno vreme celokupno vreme izvan obaveznog rada, ograničeno egzistencijalnim problemima i drugim ograničenjima... Slobodno vreme, sa druge strane, prema Fridmanu, označava onaj vremenski interval koji je oslobođen svake obaveze i u kojem pojedinci pokušavaju da se izraze u skladu sa ličnim izborom i da se razvijaju, ako za to imaju potrebna sredstva i sposobnosti (Friedmann 1960, 556, prema Božović 1997, 20-21).

Određenje slobodnog vremena, kao jednog od proizvoda industrijskog društva, čini se, ipak, najviše problema donosi kada se odnosi na pripadnike starije populacije kod koje bi slobodno vreme moglo biti definisano i kao ono vreme koje se javlja nasuprot oslobođenom, a koje počinje da dominira u životima penzionisanih pojedinaca. Kakav će odnos između oslobođenog i slobodnog vremena biti kod starijih pripadnika društva, zavisi od brojnih razlika među njima koje nastaju na temelju obrazovnih, rodnih, staleških, profesionalnih, zatim razlika po poreklu, kao i po zdravstvenom statusu.

Kada je reč o fenomenu gubljenja ili slabljenja društvenih uloga, u poznijem periodu života, onda govorimo o gubljenju jednog od ključnih preduslova za osećaj zadovoljstva vlastitim životom kod pripadnika starije generacije. Jedna od definicija društvenih uloga, onako kako ih definiše gerontologija, a koja će biti preuzeta za potrebe ovog rada, podrazumeva da su: uloge definisane kao očekivanja u vezi sa ponašanjem, a koje idu uz profesionalno pozicioniranje osobe ili društveni status u društvenom sistemu (Crepeau, Cohn and Schell 2003, prema McKenna, Liddle, Brown, Lee and Gustafsson 2009, 177). Uloge su dinamične i tokom života neprestano bivaju prihvatane ili odbacivane kao reakcija na faktore poput: dobi, prioriteta, ograničenja okruženja i prilika, i otpočinjanja onesposobljenosti (Harvey and Pentland 2004, prema McKenna, Liddle, Brown, Lee and Gustafsson 2009, 177).

Ključna međa u vremenu, koja neminovno dovodi do preoblikovanja, voljnog ili nevoljnog razrešavanja pojedinca određenih društvenih uloga, pa i prihvatanja novih, podrazumeva upravo trenutak odlaska u penziju do tada zapo-

slenog čoveka. Međutim, ukoliko taj trenutak posmatramo kao početni, onda možemo detektovati niz faza i zakonitosti koje će se naknadno odvijati u životu starog čoveka i njegovom odnosu prema vremenu koje mu predstoji, ali i prema onom vremenu koje on poima kao slobodno vreme. Ovakvo razgraničenje pokazalo se kao naročito važno i biva prihvaćeno za potrebe ovog rada, zbog toga što mnoge studije korišćenja vremena ili ne uključuju starije učesnike ili analiziraju podatke o starijima od šezdeset pet godina kao pripadnicima jedinstvene grupe. Sve ovo nužno limitira naše razumevanje procesa starenja i onemogućava "hvatanje" različitosti životnih stilova koji potencijalno postoje kod starije populacije (Sargeant 1999, prema McKenna, Kieran and Liddle 2007, 274). Ovo važi i za domaću naučnu produkciju, koja najčešće gubi starog čoveka iz perspektive kada je proučavanje upotrebe vremena u pitanju, dajući prednost proučavanju slobodnog vremena kod mladih, naročito adolescenata.

Metodološki postupak

U radu je korišćena građa prikupljena u proleće 2008. godine⁵, na uzorku od šest ispitanika. Građa je prikupljena metodom otvorenog upitnika, a način vođenja razgovora bio je prilagođen dobi i zdravstvenom stanju intervjuisanih osoba. Koliko se duboko zalazilo u polje pojedinih problema zavisilo je od mogućnosti i želje informanata, pa je upitnik bio samo okvirno sredstvo za vođenje razgovora.

Izvesna ograničenja, u slučaju ovog istraživanja, leže u malom broju ispitanika. Međutim, razlike između ispitanika dovoljno su izražene, zbog čega je opravdano pretpostaviti da one mogu dati obrise razlika koje bi pokazao i veći uzorak ispitanika. Olakšavajuća okolnost, sa druge strane, dolazi i od velike spremnosti koju su ispitanici pokazali da na što bolji način opišu i predoče svoj život.

Profil ispitanika

Istraživanjem je obuhvaćeno šest samostalnih, nezavisnih i aktivnih osoba. Ispitanici će biti navedeni po profesijama u kojima su ostvarili penziju, odnosno onako kako sebe i danas doživljavaju.

Mađu ispitanicima se nalaze tri žene i tri muškarca. Kod muškaraca je primetan niži obrazovni nivo, tj. srednja stručna sprema, koju su ispitanici stekli nakon završenih srednjih škola, i to: elektrotehničke, vojne i arhitektonske. Prvi je penziju ostvario kao komercijalista, drugi kao poslužilac radara, dok je treći radio u birou za konstrukciju mostova.

---

⁵ U sklopu šireg istraživanja koje je, pored relacije telo–vreme, bilo bazirano i na relaciji telo–okruženje.

Među ispitanicama jedna ima završen ekonomski fakultet i u penziju odlazi sa mesta šefa Unutrašnje kontrole Poreske uprave. Druga ispitanica ima višu ekonomsku školu, a penziju ostvaruje kao šef filijale Čačanske banke u Čačku, dok je treća ispitanica, sa završenom gimnazijom, penziju dočekala kao bankarski službenik Komercijalne banke u Beogradu. Izuzetak među penzionisanim muškarcima i ženama čine ekonomistkinja, koja je i nakon povlačenja sa tržišta rada nastavila da se savetodavno bavi svojom strukom, i poslužilac radara koji je počeo da se bavi električarskim zanatom kojim se nikada ranije nije bavio.

Svi ispitanici su ekonomski nezavisne i stambeno obezbeđene osobe koje su u penziji više godina. Četvoro ih je u braku, a dvoje je razvedenih. Ekonomistkinja je razvedena više od petnaest godina i odnedavno živi sama. Razvedeni muškarac radio je u birou za konstrukciju mostova. On je doskora vodio računa o devedesetogodišnjoj majci sa kojom je živeo, a od ostalih članova porodice ima dve ćerke koje žive u Americi i koje povremeno viđa. Penzionisani komercijalista i bankarska službenica su supružnici, imaju troje dece i doskora su i oni brinuli o osamdesetogodišnjem članu porodice. Trenutno žive sa najstarijim četrdesetdvogodišnjim sinom. Penzionisani radarista živi sa suprugom, sinom, snajom, ćerkom i budućim zetom u trosobnom stanu. Bivša šefica banke živi sa suprugom o kojem, nakon šest operacija u protekle tri godine, danonoćno brine.

Etnografska građa

Građa je prikupljena na osnovu intervjua vođenih sa šestoro muškarca i žena, koji ispunjavaju osnovni kriterijum po kojem je starost definisana za potrebe ovog rada, a to je ostvarena starosna penzija. Ispitanici su rođeni četrdesetih godina XX veka i pripadaju starosnoj dobi šezdesetogodišnjaka. Ključna karakteristika odabranih ispitanika odnosi se na to da su nastavili da vode aktivan život, u meri koja im odgovara, iako su završili radni vek. Kod njih ne postoje drastična telesna ograničenja koja bi ih sputavala u svakodnevnom funkcionisanju na, za njih, prihvatljiv način. Međutim, i pored svega navedenog, kroz odgovore je moguće pratiti i izvesna ograničenja koja pred njih postavlja okolina, ali i oni sami kao deo nje. Pomenuta ograničenja biće praćena kroz njihov odnos prema vremenu i načinima na koje njime upravljaju.

Ujednačen ton odgovorima daje jasno iskazana teškoća u privikavanju na drugačiju satnicu od one koja je važila dok su bili aktivno radno angažovani. Suočavanje sa ovim izazovom iskusili su svi intervjuisani, ali su jedinstveni i u stavu da je alternativa moguća. Nakon prvog, gotovo parališućeg perioda privikavanja, ispitanici su našli način da prevladaju novonastalu situaciju. Tokom perioda adaptacije, uspeli su da uvide da je teškoća u upravljanju vremenom nastala delom i kao posledica njihovog neopravdano negativnog očekivanja od onoga što ih čeka po odlasku u penziju. Najbolji primer da nije reč o datosti

Upravljanje vremenom...

---

proistekloj iz okolnosti nalazimo kod dvoje ispitanika koji deo vremena popunjavaju poslovnim angažmanima.

Kada govorimo o razlikama između muškaraca i žena, onda je moguće uvideti da žene, uglavnom, favorizuju vreme provedeno u prirodi, šetnji, odlasku na organizovane izlete, dok su muškarci više okrenuti svakodnevnom druženju. Bivši komercijalista svakodnevno odlazi u klub penzionera "Stari Čukaričani". Tamo igra šah, karte, učestvuje u organizovanju druženja, ali ističe da više voli da se druži sa vršnjacima i mladima, jer mu stariji članovi kluba deluju suviše depresivno i da sa njima ne bi imao o čemu da razgovara, osim o bolestima, bolovima i nabavci lekova. Pored toga što u klub penzionera odlazi svakoga dana, on redovno posećuje i kartaroški klub koji je organizovao u prostorijama kućnog saveta zgrade u kojoj živi. Kao jedna od osnovnih tema za razgovor, tokom ovih okupljanja, izdvojila se politika. Ovaj ispitanik za sebe kaže da su njegovi pogledi na svet "veoma pozitivni i krajnje liberalni", da se političke rasprave naročito rasplamsavaju pred izbore, ali da, za razliku od ranijih vremena, u mišljenju njegovih vršnjaka više nema drastičnih mimoilaženja.

Nakon primera osobe koja sama nalazi način da upotpuni vreme i da upravlja njegovim "viškovima", dobar primer strategije sa istim ciljem, nalazimo i kod ispitanika koji je nekada radio u birou za konstruisanje mostova. On je, kako kaže, spas pronašao u Univerzitetu za treće doba:

Jedan kolega i školski drug poveo me je tamo. Oduvek sam znao da imam dara za crtanje, ali mu se nikada nisam posvećivao. Sada mi se pružila prilika da radim ono u čemu sam otkrio da najviše uživam. Do sada sam pet puta izlagao, a počeo sam da slikam i kod kuće. U grupi je samo jedan čovek mlađi od mene, ali se svi dobro slažemo, sve vreme se zafrkavamo i sada mi je mnogo lakše! Vreme, inače, najčešće provodim sam, jer su mi ćerke u Americi. Voleo bih češće da ih viđam, ali pošto to nije moguće, ovo mi dođe kao odličan ventil.

Ovaj ispitanik dao je i jednu od najzanimljivijih definicija slobodnog vremena, tj. onoga što je ono za njega danas.

Kad mogu da neću, baš ništa što neću, pa i ono što hoću!

Posebnu definiciju slobodnog vremena, takođe veoma zanimljivu, dao je i ispitanik zaokupljen svakodnevnom druženjem sa vršnjacima. On kaže da je za njega sve vreme slobodno vreme i da mu je svaki dan subota, a da je došla nedelja, zna po tome što mu tada dolaze deca u posetu.

Kod ispitanika koji je nastavio da radi, tj. da se bavi električarskim zanatom, primetno je da ne postoji neko viđenje slobodnog vremena različito od načina na koji ga je doživljavao dok je bio u redovnoj službi. Penzionisano vojno lice

ističe da ga nema na pretek, a da kada ga ima, voli da igra karte sa društvom, da gleda sportski program na televiziji ili da igra fudbal. U svim ovim aktivnostima provodio je vreme i pre odlaska u penziju, a slobodno vreme i dalje meri satima za razliku od druga dva ispitanika.

Naročitu definiciju slobodnog vremena nije dala ni žena koja je nastavila da se bavi svojom profesijom po odlasku u penziju. Ona, kao i penzionisana bankarska službenica, umesto da definiše vlastito slobodno vreme pribegava nabranjanju aktivnosti koje slede nakon izvršenih obaveza, a koje su kod jedne povezane sa radnim angažmanom, a kod druge sa kućnim poslovima poput: kuvanja, peglanja, raspremanja stana i sličnih aktivnosti. One navode da slobodno vreme povode u šetnji, čitanju, gledanju televizije i povremenom viđanju sa prijateljicama.

Izraziti nedostatak slobodnog vremena opaža se kod ispitanice iz Čačka u čemu je usamljeni primer. Budući da danonoćno neguje bolesnog muža, kaže da nikada nema više od petnaest minuta slobodnog vremena. Međutim, kada ih ugrabi, onda obavezno odlazi u restoran da popije kafu:

Kafu moram da popijem u restoranu da me niko ne bi zvao⁶. Znam da imam samo tih petnaest minuta da razbistim mozak i vidim lica drugih ljudi, a to mi je neophodno da bih mogla da nastavim da radim sve one stvari koje podrazumeva nega veoma teškog bolesnika. Kad osetim da me je umor savladao i da bih zbog toga mogla da napravim grešku, onda moram da pobegnem iz kuće, pa makar i na tako malo vremena. Restorančić u koji odlazim malo je zavučan, tako da me niko ne vidi sa ulice. Meni je to važno, jer znam da bi ljudi rekli: "Kod kuće joj leži muž pola mrtav, a ona sedi po kafanama!"

Svi ispitanici, osim žene koja dane provodi negujući bolesnika, navode da sada postoji mnoštvo prednosti u odnosu na ono vreme koje su provodili dok su bili radno angažovani. Ističu da sada mogu duže da spavaju, da nikuda ne žure, da im prija što više ne moraju da provode vreme u autobusima punim ljudi... Jedan od ispitanika naročito uživa u tome što više ne mora da nosi uniformu i da "bude pod konac". Većini je zajedničko to što ne moraju da rade ono što ne žele, ili im se, berem, tako čini, budući da se u poznijoj dobi zamagljuje jasna granica između onog što se mora raditi i onog što se želi (Lawton 1978, 72).

Većina ispitanika slaže se i u tome da su se stvari prilično promenile od kada nisu u radnom odnosu, a koje se odnose na pojedine prisile i pojavu stresa vezanog za nedostatak slobodnog vremena. Izuzetak je, opet, žena koja brine o mužu i koja kaže da je stres koji je svakodnevno osećala na poslu sada zamenila drugim. Za razliku od nje, ispitanica koja je nastavila da radi kaže da je "Nekada morala, a da sada može".

---

⁶ Ispitanica odbija da koristi mobilni telefon.

Upravljanje vremenom...

Vreme koje posvećuju brizi o telu, svi se slažu, nedovoljno je. Ono što navode kao utrošak vremena, u tom cilju, odnosi se na čekanje u redovima za lekarske preglede na koje su obavezni da odlaze jednom mesečno. Po potrebi mu se posvećuju i više, ali ne misle da je to naročiti utrošak vremena, jer još nisu u situaciji da njihovo telo preuzme "komandu"⁷. Svesni su da je to prednost, za koju se nadaju da će što duže potrajati.

Analiza dobijenih odgovora

Kod ispitanika je evidentno lagano gubljenje jasne ideja šta je to slobodno vreme, iako većina, na izvestan način, još uspeva da ga izdvoji od ostatka vremena. Međutim, određenje ovog pojma i nauci, a ne samo ispitanicima, donosi određene probleme, jer je pojam slobodnog vremena po obimu opšti, po sadržaju relativan, a po izrazu nesavršen (Mišić 2006, 141). Maks Kaplan, međutim, u nastojanju da dođe do adekvatnog pojma slobodnog vremena zagovara dva moguća načina (Kaplan 1906, prema Božović 1997, 21). Prema prvom, slobodno vreme je ono što ljudi kažu da ono jeste, tj. ono što im ono znači. Ovaj način definisanja, svakako, jeste nesavršen i dozvoljava neograničan broj varijacija, ali se u slučaju ovog rada pokazao kao nezaobilazan. Kada su ispitanici dobili zadatak da definišu slobodno vreme, dogodilo se upravo to da su ga definisali na poseban način, dajući mu potpuno ličnu dimenziju. Ovo nas vodi prihvatanju stava da slobodno vreme zavisi od lične intervencije, tj. da:

...strategije korišćenja slobodnog vremena zavise od načina života, taktika i strategija preživljavanja koju smo razvili, naučili i prisvojili. (Poštrak 2007, 121)

Slobodno vreme, iako nije izolovana, autonomna i od ostalih sfera života odvojena delatnost, već je determinisana na materijalnom, emotivnom i svakom drugom nivou (Poštrak 2007, 119), ipak podrazumeva donošenje odluke šta će se i na koji način raditi. Ovo je lako dokazati i time što se negativno očekivanje ispitanika, pošto su radne dane zamenili penzionerskim, pokazalo preteranim. Nakon prvog šoka i relativno kratkog, ali teškog perioda privikavanja došli su do zaključka da su i dalje oni ti koji donose odluke o načinima na koje će upravljati vremenom koje se "otvorilo" pred njima.

Na ovom mestu bi se moglo postaviti pitanje odakle ispitanicima to zajedničko negativno očekivanje? Jedan od odgovora na ovo pitanje jeste ukazivanje na činjenicu da ljudi koji tek zakoračuju u status penzionera prelazak ostvaruju

---

⁷ Možda je jedini izuzetak bivši komercijalista koji ima anginu pectoris i koji kaže da ga bolest potpuno ograničava, ali iz njegovih drugih odgovora jasno se vidi da to ograničenje nije toliko drastično.

iz aktivne radne sfere u kojoj dominiraju stavovi i mišljenja mladih pripadnika društva. Prema njima, vreme koje provode stari izrazito je preteče i za njih "prazno vreme", nasuprot visoko programiranom vremenu tokom radnog perioda. Ovo negativno vrednovanje ima veze i sa stereotipnim viđenjem starosti kao vremenom za bolest i neaktivnost. Međutim, takvo gledište za posledicu može imati i nastajanje isfantaziranog ideala, kao kontrasta stereotipnom viđenju starosti. Primeri za neopravdano idealizovanje starosti, za razliku od izrazito negativnog vrednovanja, nalazimo u izrazima "zlatno doba" i "doba mudrosti" i u portretisanju godina koje slede nakon penzionisanja kao onih koje nude mogućnost za putovanje, igranje golfa, lov, ribolov i razvijanje talenata do stepena koji je bio nemoguć u radnom periodu (Lawron 1987, 73). Kao ni bilo koje dve druge krajnosti, tako ni ove dve ne odgovaraju onome što pokazuje dobijena građa. Ovo se jasno vidi na primeru ispitanika koji su se prilagodili novim uslovima, tek nakon što su uspeali da prevaziđu sopstvena negativna očekivanja, formirana u ranijem periodu života. Međutim, kako se niko od intervjuisanih nije kretao ni u kategorijama "zlatnog" i "mudrog", čini se da ova vrsta društvenog konstruisanja nije dominantna među domaćom populacijom, kada je reč o samom odlasku u penziju, ali je moguće u izvesnoj meri detektovati kada je u pitanju starost uopšte.

Drugi način definisanja slobodnog vremena, prema Maksu Kaplanu, vodi uspešnom objašnjenju ovog pojma kroz ostvarenje *idealnog nacrta*, jer u sebe uključuje i subjektivnu percepciju i objektivnu analizu. Shodno tome, prema idealnom nacrta, slobodno vreme vidi kao: a) antitezu u radu kao ekonomskoj funkciji; b) prijatno iščekivanje ili sećanje; c) minimum nedobrovoljnih obaveza koje društvena uloga povlači sa sobom; d) psihičku percepciju slobode; e) blisku povezanost sa vrednostima kulture; f) uključivanje celokupnog opsega od nedoslednosti i nelogičnosti do vrednosti i odgovornosti; g) često, ali ne i obavezno, aktivnost prožetu elementima igre (Kaplan 1960, prema Božović 1997, 27).

Međutim, opšti utisak jeste da je idealni nacrt izrađen prema modelu zaposlenog čoveka, čije slobodno vreme, ipak, ne možemo izjednačivati sa fenomenom kakav je slobodno vreme nakon penzionisanja, koje je "uronjeno", kao što je već bilo reči, u tzv. oslobođeno vreme. Ono što je karakteristično za ovaj period jeste da se pojedinci, nakon izlaska sa tržišta rada, mogu suočiti sa nizom paradoksalnih situacija, a koje za posledicu imaju opadanje vrednovanja vremena, koji iz manjka prerasta u apsolutni višak. Piter Džast tvrdi da slobodno vreme dobija psihološku, ekonomsku i društvenu vrednost samo kada postane dovoljno deficitarno da obavezuje na štedljivu raspodelu (Just 1980, 105), što u slučaju starih pripadnika društva nije slučaj. Možda baš ovakvo problematizovanje slobodnog vremena, kakvo nalazimo u Džastovom radu, može da objasni zbog čega se slobodno vreme starih gubi iz perspektive onih koji ga žive, ali i iz perspektive onih koji bi trebalo da ga proučavaju. Drugim rečima, izgleda da

prelaskom u višak, ovo vreme prestaje da bude visoko vrednovano i kod starih, ali i kod proučavalaca ovog problema koji prednost daju drugim dobnim kategorijama. Autor, dalje, razrađuje ideju o štedljivosti, tj. o ekonomisanju vremenom, naglašavajući da ono podrazumeva donošenje odluka i uspostavljanje prioriteta. Ono što predstavlja *istinsko* izobilje nisu samo stvari ili uslovi koji mogu biti dobijeni bez razmene stvari ili vremena za njih (poput vazduha), nego i one stvari koje mogu biti dobijene razmenom manje predmeta ili vremena, što bi dovelo do smanjenja njihovog izobilja do deficita, tj. do tačke u kojoj bismo morali da počnemo da štedimo... (Just 1980, 110-111).

Ono što kod većine ispitanika iz ove kategorije uočavamo, jeste odsustvo te štedljivosti sa jedne strane, ali i zadržavanje prava na donošenje odluka i proglašavanje prioriteta, sa druge. Već ovo situaciju čini paradoksalnom. Pun paradoks biće ostvaren kada slobodno vreme postane teret i kada preraste u *izobilje* u svakodnevici, a vreme kao budućnost postane deficitarno u životu starog čoveka. Ovakva paradoksalna situacija, nije u punoj meri karakteristična za odabrane ispitanike, iako se uočava otpočinjanje ovog procesa. Oni još uspevaju da donose odluke, još se trude i uspevaju u tome da vreme provode na način koji im prija, ali trud koji ulažu upućuje na to da se suočavaju sa problemom. Drugim rečima, vreme još nije postalo teret, jer je njime i dalje moguće upravljati na bazi donošenja odluka. Razlog tome jeste činjenica da ovu kategoriju ispitanika možemo tretirati kao vrstu prelaznog oblika između čoveka aktivnog u sferi rada i u potpunosti neaktivnog i zavisnog starog čoveka.

Međutim, pre nego što pređemo na izdvajanje podudarnih elemenata u načinu definisanja slobodnog vremena kod ove kategorije ispitanika, tj. izdvajanja onih elemenata koji će tvoriti idealan model, važno je na trenutak osvrnuti se na sam termin aktivan. Način na koji je on upotrebljen na ovom mestu razlikuje se od novih trendova koji propagiraju aktivaciju sa jasnim ekonomskim porukama. Pojam aktivnog, tj. neaktivnog ovde je upotrebljen na takav način da ukaže na telesne karakteristike, pri čemu bi neaktivni stari čovek bio onaj urušenog zdravstvenog statusa i opšte telesne oronulosti. Za razliku od ove primene, sve češća je upotreba termina aktivna starost, koji u sebe ima ugrađenu ekonomsku komponentu i naglašenu odgovornost ostarelog pojedinca da se brine o sebi, time oslobađajući odgovornosti one činioce koji se obično smatraju obaveznima da u tome učestvuju, gde je krajnja adresa država.

Ukoliko se sada vratimo elementima idealnog modela, tj. idealnog nacrtu, kako ga naziva Kaplan, važno je napomenuti da se svi izdvojeni elementi javljaju i u odgovorima na pitanje kako ispitanici doživljavaju i definišu vlastito slobodno vreme. Razlog tome, ponovo se pokazuje, leži u tome što ova kategorija ispitanika pripada tzv. prelaznom tipu od radno aktivnog do neaktivnog i od pomoći zavisnog starog čoveka. Takođe, svima zajedničko bilo je i to što odlazak u penziju navode kao ključni momenat nastanka poteškoća u snalaženju, upravljanju i doživljaju vremena uopšte, pa i slobodnog vremena. Već je više puta

naglašeno da su početne teškoće uspešno prevazišli, ali valja skrenuti pažnju da se te teškoće nisu odnosile samo na upravljanje vremenom, nego i na privikavanje na izmenjeno društveno okruženje, kao i na pogoršanje materijalnih uslova⁸ kod onih koji nisu nastavili sa radom. Ovo nas dovodi do toga da prihvatimo stav po kojem su aktivnosti starije generacije, kojima ispunjavaju slobodno vreme, determinisane prethodnim životnim iskustvom, opadanjem ličnih kompetencija i ograničenjima koje im nameće okruženje (Lawton 1978, 77). Autor, inače, aktivnosti koje pripadaju slobodnom vremenu razmatra u okviru šireg konteksta upotrebe vremena, u kojem su i obigatorne i diskrecione upotrebe značajne za pojedinca. Pod obigatornim aktivnostima, kao što su rad, briga o sebi, briga o deci, održavanje domaćinstva, kupovina... podrazumeva one koje su neophodne za opstanak pojedinca i koje su uslovljene društvenom strukturom. Diskrecione aktivnosti su one koje uključuju više selektivnosti i kojima pripadaju tipične aktivnosti slobodnog vremena, kao što su: druženje, odmaranje i "ne rađenje ničega". Reč je, dakle, o podeli na aktivnosti koje su obavezne za izvršavanje i na one koje su željene za izvršavanje. Međutim, autor podseća da je granica između onoga što se mora i onoga što se želi uraditi u starosti zamagljena. Kao najdominantnije obigatorne aktivnosti kod starih, autor navodi održavanje domaćinstva, a njima suprotne su: čitanje, gledanje televizije, odmaranje, relaksacija, volonterski rad⁹. Autor, dalje, apostrofira porast pasivne i sedeće upotrebe vremena, ali navodi i da je neophodno uvažavanje i mnogih razlika među starima i da su individualne razlike daleko veće od onih koje se javljaju kao zajedničke u određenoj dobi ili životnim ciklusima. Za bolje razumevanje ovih razlika autor ističe važnost proučavanja prethodnog iskustva svakog pojedinca, zatim trenutni status pojedinca, ograničenja okruženja i mogućnosti u sadašnjosti (Lawton 1978, 72-75). Na primeru ispitanika čiji su odgovori analizirani za potrebe ovog rada, jasno se vidi koliko su prethodna iskustva uticala na period koji je usledio nakon penzionisanja, prevashodno ona koja se odnose na poslovno iskustvo. Takođe, njihov trenutni status u svemu nezavisnih osoba, pa i finansijski nezavisnih, značajno utiče na svakodnevni život. Kada je reč o ograničenjima okruženja, ona još nisu značajno velika, mada je na primeru ispitanika uočljivo da ona postoje. Sve zajedno, kao rezultat javlja se mogućnost izbora na više planova, što njihovu sadašnjost definiše kao kvalitetnu.

Ujednačen ton odgovorima daje i naglasak ispitanika da su iskusili i veliko olakšanje, nakon početnog privikavanja, jer više nisu morali da žive po ustalje-

---

⁸ Jedna od realnosti sa kojima se penzionisani čovek suočava tek što istupi iz radne sfere jeste višemesečno čekanje prve isplate penzije, koja je uz to nužno manja od ranije ostvarivanog ličnog dohotka.

⁹ U volonterskom radu može se tražiti rešenje za nepovoljnu situaciju u kojoj se nalaze domaći stariji članovi društva, kada je upotreba vremena u pitanju, ali i kada je reč o njihovom vrednovanje od strane okruženje, pa i njih samih.

nom režimu kojim živi zaposlen čovek, te da više nema onih prisila koje su vladale njihovim vremenom i životom decenijama unazad. Odgovori ukazuju na to da ispitanici vreme doživljavaju kao nešto čime apsolutno mogu da gospodare i da bi samo trebalo naučiti kako pravilno upravljati njime. U prilog dobroj i brznoj adaptaciji, idu i njihove tvrdnje da se ne bi vraćali na prethodni način života. Svršeni čin odlaska u penziju, za većinu ispitanika, pretvoren je u doživljaj oslobođenja, a trenutna pozicija doživljena je kao ona koja im pruža mogućnost izbora šta je to što žele da rade i obima u kojem to žele¹⁰.

Ispitanici, takođe, pokazuju i ne malu dozu kreativnosti koje se star čovek, uglavnom pogrešno, smatra lišenim. Činjenica je da pojedine sposobnosti bivaju umanjene protokom vremena, ali intelektualni potencijali ne opadaju onom brzinom kojom se često pretpostavlja da će opadati. Slabljenja čula sluha i vida, koji su ujedno i prvi znaci starosti, stvaraju privid o većoj nesposobnosti od stvarne. Ljudi koji stare, slabljenjem pojedinih čula, bivaju suočeni sa problemima u komunikaciji, a time oštećenja postaju ozbiljne socijalne prepreke. Međutim, pojedini talenti, poput besedničkog, slikarskog i mnogih drugih, opstaju veoma dugo (Smiljanić 1979). Primer ispitanika koji redovno posećuje Univerzitet za treće doba ide u prilog tome da je moguće i razvijati talenat u ovom periodu. Bivši poslužilac radara je neka ranija znanja sada unapredio do te mere da može da se bavi zanatom koji nikada ranije nije radio. Ekonomistkinji godine ne predstavljaju nikakav problem da ide u korak sa novim propisima i da bude savetnik u nekoliko firmi. Žena koja se stara o mužu morala je da nauči kako negovati teškog bolesnika. Dakle, iako ljudski mozak nije krepak kao u onim fazama života koje su predviđene za učenje, poput detinjstva i mladosti, i u starosti zdrav čovek¹¹ ima dovoljno potencijala da uči i da se usavršava. Zato je važno da ova kategorija ljudi ne pristane da se dobrovoljno isključi, kao nesposobna ili manje sposobna, barem u onim segmentima koji im pricinjavaju zadovoljstvo, a to nas vodi sledećem nivou analize.

Jedan od ispitanika ističe radost druženja, ali sa mlađima od sebe ili sa vršnjacima. Tu radost gotovo da možemo da poistovetimo sa radošću igre i otkrivanja kod dece. Njegovo vreme programirano je tako da se nekoliko puta dnevno viđa sa istim ljudima sa kojima je pre pedeset godina išao u školu. Obroci su mu svakoga dana u isto vreme, što mu omogućava da uvek stigne na zakazano druženje. Zanimljivo je da on dane u sedmici sada deli na subote, kojih za njega

---

¹⁰ Izuzetak čini jedino žena koja neguje bolesnog muža, što je okolnost koja joj ne dozvoljava da ostvari potencijale koje ima.

¹¹ Sumrak piše da se bolest može javiti u svim fazama životnog veka i da deca i mladi ljudi imaju u proseku jednu i po bolest, dok se u starosti (što je za ovog autora razdoblje preko 65. godine života) javlja u proseku šest bolesti (Sumrak 2010, 69). Ipak, one ne dovode uvek u pitanje sposobnosti starog čoveka, kao što i mogu dovesti u pitanje sposobnosti mladog ili mlađeg čoveka, pa i deteta.

ima šest, i nedelju kada ga posećuju deca. To, zapravo, znači da slobodno vreme definiše kao vreme za druženje i razonodu. Ipak, čvrsta struktura satnice upućuje na to da se ovakvo druženje i razonoda ne mogu izjednačiti sa onim što bi oni predstavljali u mladoj dobi. Gotovo prisilan karakter držanja ritma, u danima koji su svi isti, upućuje na trud, tj. na strategiju za izlazak na kraj sa bezdanom vremena.

Ipak, vreme koje se otvorilo pred ispitanicima nakon penzionisanja nije doživelo "pad vrednosti". Svesni da su lišeni mnogih ranijih ograničenja, navode da sada mogu da spavaju koliko žele, da sami organizuju vreme kako im odgovara, da mogu lakše da organizuju druženja, da uživaju u čitanju, šetnji, ali i u radu koji im pričinjava zadovoljstvo. Žena koja je i dalje radno aktivna navela je da je nekada morala da radi i ono što nije želela, a da sada ona bira šta će raditi.

Na ovom mestu trebalo bi podsetiti i na neka proučavanja upravljanja vremenom i njegovog vrednovanja koja su rađena u našoj sredini, a koja su se odnosila na šire postavljena pitanja u vezi sa starošću. Pre svih, treba pomenuti jedno od malobrojnih antropoloških istraživanja, koje je sprovela autorka Kovač, a koje se odnosilo na to kako kakav odnos prema starosti imaju stariji Beograđani, kako vide sebe i kako ih drugi vide u mreži društvenih odnosa. Ispitanici koji su učestvovali u istraživanju bili su sedamdesetogodišnjaci i stariji i bili su podeljeni u tri grupe. Prvu su činili stariji Beograđani koji su živeli u porodici sa srodnicima, drugu oni koji su živeli sami, a treću grupu činili su ispitanici koji su živeli u Gerontološkom centru. Jednim delom, istraživanje se odnosilo i na analizu slobodnog vremena i načina na koji su ispitanici doživeli penzionisanje, a autorka navodi da postoje bitne razlike u prihvatanju novog statusa između muškaraca i žena. Žene, slično onome što je pokazalo i ovo istraživanje, nalaze i određene prednosti u dobi u kojoj su se našle i, kako autorka navodi, "ne moraju da žure na posao i mogu da ostanu duže u krevetu ako to žele" i da "u kući uvek ima dovoljno posla za njih". Za razliku od njih, muškarci se trude da to slobodno vreme ispune na drugačiji način, najčešće izvan kuće (Kovač 2010, 62), što je potvrđeno i u slučaju ovog rada, mada su intervjuisani muškarci ukazali i na prednosti novoostvarenog statusa.

Završna razmatranja

Kada je reč o zaključcima koji se odnose na relaciju telo–vreme, kod ispitanika se mogu izdvojiti tri dominantna. Prvi se odnosi na doživljaj budućnosti i evidentno je da ispitanici nisu iskazali doživljaj limitiranosti vremena. Drugi se odnosi na doživljaj prošlosti koja, što je dalja, biva sve idealnija u odgovorima, ali je zanimljivo da aktivni ispitanici daju prednost sadašnjem vremenu u odnosu na radno aktivno vreme. Treći zaključak, a za ovaj rad i najznačajniji, odnosi se na to da uspevaju da zadrže određene kriterijume po kojima prave razliku u svakodnevicu i da ostvaruju zadovoljenje kroz utrošak angažovanog slobodnog

Upravljanje vremenom...

---

vremena, mada je primetno lagano gubljenje jasnih međa u vremenu. Razlog njihovog uspeha u upravljanju vremenom, a time i njegovo visoko vrednovanje, valja tražiti, prevashodno, u zadržavanju dobrog zdravstvenog statusa koji im dozvoljava da izlaze u susret vlastitim potrebama. Važan faktor predstavlja i to što su materijalno obezbeđeni, što olakšava uključivanje u zajednicu u kojoj žive. Zbog svega navedenog, kao jedan od zaključaka nameće se važnost pokretljivosti starih lica, koja je u direktnoj vezi sa zdravstvenim statusom, ali i sa okruženjem u kojem živi pojedinac. Mogućnost kretanja vodi ka mogućnosti izbora, što se jasno odražava na razliku u kvalitetu življenja starijih pripadnika društva.

Međutim, svedoci smo i sve snažnijeg trenda aktivacije i aktivnosti, koje propagiraju nauke koje tretiraju starost kao problem, a koji nije samo rezultat izlaženja u susret starijem čoveku, nego svoju opravdanost neretko nalazi i u ekonomskoj komponenti. Prema gerontološkom određenju postoje značajno različite forme aktivnosti: aktivnost kao fizički pokret, aktivnost kao potraga za svakodnevnim interesovanjima i aktivnost kao društvena uključenost. Katz dalje navodi da:

Većina gerontoloških i strateških diskursa pozicioniraju aktivnost kao "pozitivnu" nasuprot koje je "negativni" poredak snaga zavisnosti, bolesti i usamljenosti... Posebno, kao što neoliberalni zagovarači protiv socijalne pomoći stavljaju na dnevni red pokušaj da restrukturiraju zavisnost kroz nekritičku promociju pozitivne aktivnosti, oni takođe problematizuju telo i život starijih kao sklone zavisnosti i one "pod rizikom". Ovde se ne radi samo o medicinskim i kulturološkim predstavama aktivne starosti koja je postala preovlađujuća, nego i o načinima na koje sve zavisna nezaposlena populacija – oni koji nisu u radnom odnosu, lica sa posebnim potrebama i penzionisani – postaju meta za "osposobljavanje" i "aktiviranje" državnih strategija. Pređašnje društvene tenzije između produktivnosti i neproduktivnosti bivaju zamenjene spektrom vrednovanja koja obuhvataju aktivnost i neaktivnost. Ostati aktivan, kao izvor pokretljivosti i izbora u starijoj dobi, tako postaje borba u društvu gde je aktivnost postala panaceja za političko jadikovanje usled opadanja države blagostanja i upravljanje takozvanom rizičnom populacijom (Katz 2000).

Međutim, Endrju Blejki, iako smatra da je jedan od osnovnih razloga za marginalizaciju starosti u kapitalističkom društvu njena birokratizacija i stvaranje jednog novog sloja – sloja penzionera, ističe da taj "novi" sloj postoji već stotinu godina i, kako potrošačka kultura neprestano raste, tako biva proširen i opseg upliva starijeg stanovništva u društvene tokove. Nova perspektiva "pozitivnog starenja" kao rezultata novih imperativa i normi, koje su pre svih formulisati gerontolozi, a koje poduprto nečim što autor naziva "sedim tržištem" i nastojanjem da se od starih "prigrabi" ono što su celog života sticali, ipak, otvara put ka njihovom boljem pozicioniranju u društvu (ie 1999).

Ova dva stanovišta najbolje pokazuju u kakvoj starosti/stvarnosti¹² žive stariji pripadnici društva i koliko različite okolnosti u kojima mogu živeti utiču na variranje negativnih, tj. pozitivnih vrednovanja iskustva življenja u jednom razdoblju života, pre svega kada je reč o perspektivi koju preuzima društvo. Isto važi i za perspektivu koju imaju pripadnici starije populacije, a koji se u svemu mogu razlikovati.

Kao jedan u nizu zaključaka nemeće se i to da stariji članovi društva produženim privređivanjem i nakon izlaska iz aktivne sfere rada mogu "kupiti kartu" za svet produktivaca, što njihovu poziciju čini povoljnijom na više nivoa. Najpre, omogućava im materijalnu potporu koja je u starosti izrazito važna. Prema svim izveštajima o slici siromaštva u Srbiji, stariji pripadnici društva spadaju u među najugroženije kategorije društva. Takođe, to produženo privređivanje im omogućava da održe i stvore nove društvene veze, važne za sve kategorije društva, a naročito za starije. Ujedno im pruža i mogućnost kvalitetnijeg utroška vremena, dobijanja informacija koje nisu vezane samo za delatnost kojom se bave, a sve zajedno dovodi do višeg samovrednovanja kao najvažnijeg rezultata.

Međutim, kada je reč o ostajanju starijih pojedinaca u sferi rada, onda možemo govoriti i o laganoj, ali sveukupnoj promeni perspektive u kojoj je star čovek sagledavan kao nesposoban i neproduktivan. Svedoci smo postepenog rehabilitovanja njegovih potencijala i realnih mogućnosti, a ova promena usko je povezana sa širim promenama u društvu. Tokom XX veka, ovakve promene često su bile nagle, a etape koje su se smenjivale među sobom su bile značajno drugačije. Tako je na početku XX veka pojedinac radio dok mu je telo to dozvoljavalo, širim obuhvatom penzionog sistema nakon Drugog svetskog rata počinje da se poštuje striktno starosno određenje za izlazak sa tržišta rada, a česte zloupotrebe invalidskih penzija dovode do toga da se i mlađa populacija našla u kategoriji penzionera. U skladu sa ovim promenama, menjalo se i vreme doživljeno kao podesno za isključivanje iz radne sfere pojedinca, ali i ideja o tome šta star čovek može, a šta ne. Ovo nas još jednom vraća na "rastegljivi" obuhvat onoga što starost uključuje, kada je ne definišemo isključivo kroz biološku komponentu, nego prevashodno kroz sociokulturnu.

Na kraju, možemo zaključiti da dobijeni podaci, koji se mahom poklapaju sa teorijskim stanovištima, ukazuju na to da jedan od ključnih preduslova za podizanje kvaliteta života starijih pripadnika društva jeste brzo i adekvatno prilagođavanje novonastalim uslovima nakon odlaska u penziju. Upravljanje vremenom i zdravstveni status pojedinca, kako pokazuje ovaj rad, u najdirektnijoj su vezi. Jedan od preduslova njihovog dobrog fizičkog i mentalnog zdravlja je iz-

---

¹²Francuski istoričar starosti Žorž Minoa podseća da je starost stvarnost koja dugo nije imala svoje mesto, budući da su stari izjednačavani sa odraslima (Minoa 1994).

nalaženje načina za osmišljavanje njihovog vremena, što ispitanici u ovoj fazi života i uspevaju da ostvare. Označavanje telesnog faktora kao ključnog za uključenost u društvo, a time i za mogućnost utroška vremena na željeni način, vodi nas i tome da kategorije starih ljudi, onako kako ih definiše društvo – svrstavanjem svih u istu kategoriju penzionera, mogu biti veoma različite, bez obzira na okolnost nategnutog ujednačavanja. Međutim, i pored svih uvažениh razlika, ono što bi se moglo izdvojiti kao ključno za doživljaj zadovoljstva kvalitetom života starijih pripadnika društva jesu: ekonomska obezbeđenost, mera samopoštovanja i dobar zdravstveni status, kao što je i Elvud istakao baveći se potencijalnim popisom uslova neophodnih za zadovoljavajući kvalitet života u starosti (Elwood 1972, 919).

Literatura:

- Blaikie, Andrew. 1999. *Ageing & Popular Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Božović, Ratko. 1997. *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd, 1997.
- Darnley, Fred Jr. 1975. Adjustment to Retirement: Integrity or Despair. *The Family Coordinator* 24 (2): 217-226.
- Elwood, Thomsan W. 1972. Old Age and the Quality of Life. *Health Services Reports* 87 (10): 919-931.
- Just, Peter. 1980. Time and Leisure in the Elaboration of Culture. *Journal of Anthropological Research* 36 (1): 105-115.
- Katz, Stephen. 2000. Busy Bodies: Activity, Aging, and The Management of everyday life. *Journal of Aging Studies* 14 (2): 135-152.
- Kovač, Senka. 2010. Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti. *Etnoantropološki problemi* 5(2): 57-74.
- Lawton, Powell M. 1978. Leisure Activities for the Aged. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 438:71-80.
- McKenna, Kryss, Kieran Broome and Jackie Liddle. 2007. What older people do: Time use and exploring the link between role participation and life satisfaction in people aged 65 years and over. *Australian Occupational Therapy Journal* 54 (4): 273-284.
- McKenna, Kryss, Jackie Liddle, Alysha Brown, Katherine Lee and Louise Gustafsson. 2009. Comparison of time use, role participation and life satisfaction of older people after stroke with a sample without stroke. *Australian Occupational Therapy Journal* 56 (3): 177-188.
- Minoa, Žorž. 1994. *Istorija starosti od antike do renesanse*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Ljubica Milosavljević

- Mišić, Petar. 2006. "Slobodno vreme – izazov starenje i starosti". U *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 9-12 maj*, ur. Branivoje Timotić, 140-149. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Penev, Goran. 2002. "Demografsko starenje u Srbiji, Evropi i svetu u i drugoj polovini XX veka i perspektive za XXI vek". U *Starenje i starost – za bezbedni i aktivan život*, ur. Petar Manojlović, 49-64. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Poštrak, Milko. 2007. Kvalitet života u slobodno vreme. Doprinos sprečavanju prestupničkog ponašanja mladih. *Socijalna misao* 4: 119-138.
- Smiljanić, Vera. 1979. *Psihologija starenja*. Beograd: Nolit.
- Sumrak, Dejan. 2010. Opšta gerontologija – Antropologija starosti. Beograd: Socijalna misao.

Primljeno: 11.03.2011.

Prihvaćeno: 14.04.2011.

Ljubica Milosavljević

HOW SENIORS MANAGE AND VALUE TIME

The goal of this work was to explore ways in which elderly members of society manage and value their time, especially how they define and spend their spare time. Key criterion in defining old age, for this purpose, is the status of a retired individual. Based on the answers of six people, we analyzed a specific paradox older population comes across, concerning passing, experiencing and fulfilling their time. Spare time in their elderly everyday life, opposed to their individual perception of limitations they feel entering the last stage of human existence, which old age is, is only one of the problems that surface when one is retired. This phenomenon was studied among active, independent older persons.

Key words: old age, qualitative research, time management, spare time, choice, activity.